

JOANNA ŁAWNICZAK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

EDUKACJA MEDIALNA W SZKOLNYCH PROGRAMACH NAUCZANIA W ANGLII I NIEMCZECH

ABSTRACT. Ławniczak Joanna, *Edukacja medialna w szkolnych programach nauczania w Anglii i Niemczech* [Media education in English and German curriculum]. „Neodidagmata” 27/28, Poznań 2005, Adam Mickiewicz University Press, pp. 131-139. ISBN 83-232-1602-9. ISSN 0077-653X.

The goal of this article is to unfold school media education curriculum in England and Germany. The author synthesizes basics of British and German media education programs. The author focuses on two different ways those countries took to input new and sometimes experimental teaching programs into schools. Both approaches are described in detail, and show clearly that there are many ways to teach people how to understand and use media for common good.

Joanna Ławniczak, Zakład Technologii Kształcenia, Wydział Studiów Edukacyjnych, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Słowackiego 20, 60-823 Poznań, Polska – Poland.

W dzisiejszym świecie następuje bardzo szybki rozwój procesów edukacyjnych. Związane to jest nie tylko z poszerzeniem się wiedzy ludzkiej na tematy: przyrody, procesów społecznych czy zjawisk kulturowych. Zmiany zachodzą również pod wpływem rozwoju metod, technik, narzędzi poznawania otaczającego nas świata.

W dążeniu do pełnego, niezmaconego obrazu rzeczywistości przekazywanego przez media konieczny jest rozwój edukacji medialnej, która w swoim założeniu ma świadome i krytyczne budowanie czasoprzestrzeni. Edukacja medialna ma za zadanie przygotowanie do właściwego i krytycznego odbioru mediów jako narzędzi przekazu informacji oraz kształtowania postaw i wartości, przygotowanie do posługiwania się mediami jako narzędziami pracy intelektualnej i pracy zawodowej.

EDUKACJA MEDIALNA

Postęp techniczny i technologiczny sprawił, że współczesny człowiek ma możliwość przesyłania znaków (symboli, ikon) w skali całego globu, a tym samym może dostarczać te same treści i emocje milionom ludzi na świecie. I jest to proces powszechny i codzienny. Media, dzięki którym niniejszy proces może mieć miejsce, pokonują czas i przestrzeń. Śmiało możemy powiedzieć, że wprowadzenie ich, spowodowało rewolucję w dziejach ludzkości. Aby świadomie korzystać z mediów i tego, co one ze sobą niosą, należy zagłębić się w wiedzę na ten temat, a można to zrobić dzięki edukacji medialnej, czyli przygotowaniu ludzi do świadomego i krytycznego korzystania z mediów.

L. Mastermann (2001) podaje siedem przyczyn dla których należy kształcić w dziedzinie mediów:

1. Wysoka konsumpcja mediów i wysycenie mediami współczesnych społeczeństw.
2. Ważność ideologiczna mediów i ich wpływ na kształtowanie się przemysłu.
3. Wzrost znaczenia mediów w zarządzaniu i tworzeniu informacji oraz ich szerzenie przez media.
4. Wzrastająca penetracja mediów w codzienne życie człowieka.
5. Wzrastająca ważność komunikacji i informacji wizualnej we wszystkich dziedzinach życia.
6. Ważność edukacji w zakresie mediów, która ma za zadanie sprostać wymaganiom przyszłości.
7. Szybko narastające narodowe i międzynarodowe naciski na uprzedmiotowienie informacji.

W literaturze przedmiotu możemy znaleźć różne definicje edukacji medialnej. S. Dylak określa edukację medialną jako „działania zmierzające do medialnej inkultury poprzez kształtowanie kompetencji uczniów w zakresie posługiwania się językiem mediów” (Dylak, 1997).

W. Strykowski pisze o edukacji medialnej jako „o potrzebie kształcenia w dziedzinie posługiwania się mediami jako narzędziami pracy intelektualnej, uczenia i komunikowania się” (Strykowski, 1997).

G. Frington określa edukację medialną jako „właściwe przygotowanie medialne” i opisuje ją „jako dziedzinę praktyki oświatowej, która swoje początki ma w amatorskich filmach wideo i amatorskiej telewizji lat siedemdziesiątych” (Goban-Klas, 1998).

Jak podkreśla J. Pielachowski (1998), edukacja medialna „staje się w ostatnich latach potężnym środkiem edukowania całych społeczeństw, jest czynnikiem przyspieszenia cywilizacyjnego”. Postuluje jednocześnie, aby

szkoła aktywnie przygotowywała młode pokolenia do włączenia się w nurt nowoczesności i to zarówno od strony technicznej, jak i etycznej oraz od strony rozwoju jednostki.

Aktualizacje encyklopedyczne pod red. J. Skrzypczaka ukazują edukację medialną jako kierunek kształcenia zmierzający do wyposażenia dzieci, młodzieży i osób dorosłych w określoną wiedzę oraz umiejętności, pozwalające na świadomy i krytyczny odbiór przekazów medialnych, (...) posługiwanie się mediami jako narzędziami opisywania świata, rozwoju intelektualnego i komunikowania się wzajemnego (Media – A.E. 1998).

W sprawozdaniu z Konferencji UNESCO w Wiedniu umieszczono następującą definicję i ustalenia dotyczące obszaru działań edukacji medialnej:

- Edukacja medialna dotyczy wszystkich mediów, obejmuje słowo drukowane, grafikę, dźwięk oraz ruchome i nieruchome obrazy dostarczone za pośrednictwem każdego rodzaju techniki;

- Edukacja medialna powinna ludziom pozwalać na zrozumienie mediów komunikacyjnych działających na terenie poszczególnych krajów, zrozumienie sposobów ich działania, jak również na nauczenie się korzystania z tych mediów w celu komunikowania się z innymi (Schretter, 2000, s. 12).

Edukacja medialna, według J. Gajdy, „sprowadza się do uczenia się najnowszej technologii kształcenia, do selektywnego i aktywnego odbioru treści przekazywanych przez media oraz współtworzenia i tworzenia programów edukacyjnych. Edukacja ta musi w głównej mierze koncentrować się na kulturze ogólnej” (Gajda, 2002).

B. Siemieniecki pokazuje, „że edukacja medialna obejmuje takie obszary, jak: kognitywistyczną teorię komunikacji medialnej, teorię i praktykę kultury mass mediów, technologię informacyjną, metodykę kształcenia medialnego. Gdzie kognitywistyczna teoria komunikacji medialnej obejmuje całokształt problemów związanych z odbiorem komunikatów medialnych przez mózg człowieka. Gdzie teoria i praktyka mass mediów poświęcona jest problemom tworzenia i funkcjonowania kultury medialnej. A technologia informacyjna zajmuje się narzędziową stroną zbierania, przetwarzania oraz prezentowania informacji przez człowieka. A metodyka kształcenia medialnego uczy, jak przygotowywać nauczycieli do stosowania mediów” (Siemieniecki, 2002).

W niniejszym artykule edukacja medialna będzie rozumiana jako wszelkiego rodzaju działanie zmierzające do wyposażenia dzieci, młodzieży oraz osób dorosłych w kompetencje medialne, zarówno w podejściu technologicznym, jak i kulturowym. Zakłada się, że osoby te będą świadomie i krytycznie umiały się posługiwać mediami zarówno w pracy intelektualnej, jak i uczenia się oraz komunikowania.

EDUKACJA MEDIALNA W ANGLII

Nauczanie mediów, czyli *media (and communication) studies* w szkołach brytyjskich odbywa się na każdym poziomie edukacyjnym. W Szkocji przedmiot ten jest egzaminowany na poziomie maturalnym i nauczany na uniwersytetach. W szkołach podstawowych i średnich kształci się młodzież na zajęciach międzyprzedmiotowych, gdzie dominującą rolę pełni nauczyciel języka angielskiego (Goban-Klas, 1998). W Devon w Anglii 10 szkół podstawowych zostało objętych projektem, który miał na celu pokazanie dzieciom różnicy między przemocą fikcyjną, prezentowaną w obrazie filmowym, a niebezpiecznymi konsekwencjami zdarzeń realnych (Dylak, 1997).

Jak pisze L. Mastermann (2001), należy kształcić społeczeństwo angielskie w dziedzinie mediów, ponieważ nastąpiła wysoka konsumpcja mediów i wysycenie mediami współczesnych społeczeństw. Nastąpił wzrost znaczenia mediów w zarządzaniu informacjami i ich tworzeniu oraz ich szerzenie przez media. Niepostrzeżenie media wkroczyły w codzienne życie człowieka. Autor podkreśla ważność edukacji w zakresie mediów, która ma za zadanie sprostać wymaganiom przyszłości.

Na różnych uniwersytetach angielskich powstają kursy przygotowujące nauczycieli do pracy z mediami i o mediach. Jak podaje literatura przedmiotu, są one najszybciej rozwijającymi się kursami w Wielkiej Brytanii.

Jednym z elementów kształcenia medialnego w Anglii jest podejmowanie tej problematyki przez media i tu przykładem może być londyńska gazeta „The Times”. Wydaje ona dodatek „The Times Educational Supplement”, w którym poruszane są zagadnienia edukacji medialnej.

SZKOLNE PROGRAMY NAUCZANIA W ANGLII

Od roku 1988 za programy nauczania odpowiedzialne jest Ministerstwo Oświaty. Zerwano z dotychczasową tradycją nakładania odpowiedzialności za tworzenie programów nauczania na Lokalne Władze Oświatowe. Wprowadzono ogólnonarodowe obowiązkowe programy nauczania we wszystkich szkołach Wielkiej Brytanii. Z konieczności powstała Narodowa Rada Programów Szkolnych, która nadzoruje realizację polityki oświatowej dotyczącej programów nauczania.

Do obowiązkowych przedmiotów realizowanych w szkołach należą (pierwszy segment przedmiotów): język angielski, matematyka, nauki przyrodnicze. Drugi segment podstawowych przedmiotów realizowanych

w szkole to: języki obce, historia, geografia, technologia (w jej skład wchodzi również edukacja medialna), plastyka, muzyka, kraszlarstwo, sztuka dramatyczna, wychowanie fizyczne.

W szkołach podstawowych uczy się przede wszystkim przedmiotów z pierwszego i drugiego segmentu przedmiotów podstawowych z wyłączeniem języków obcych. A w szkołach średnich kładzie się nacisk na przedmioty z I segmentu w 30–40%, z II segmentu w 45%. Pozostały czas przeznaczają na przedmioty wybrane przez szkołę (www.lkwdpl.org/lhstimes/oldpages/educl.html).

Nauczyciele w Wielkiej Brytanii to w większości absolwenci kierunków nauczycielskich, realizowanych na uniwersytetach, wyższych szkołach pedagogicznych czy politechnikach. W trakcie kształcenia nauczycieli przywiązuje się dużą wagę do praktyk nauczycielskich, ze szczególnym naciskiem na metodykę nauczania i skuteczne realizowanie procesu dydaktyczno-wychowawczego.

Od roku 1984 w szkolnictwie brytyjskim zatrudniani są nauczyciele z wykształceniem wyższym. Oprócz ukończenia szkoły wyższej nauczyciel musi uzyskać licencję nauczyciela kwalifikowanego na podstawie uzyskania tytułu zawodowego i zdobycia doświadczenia w pracy pedagogicznej. Po dwóch latach pracy w zawodzie, potwierdzonej pozytywnymi opiniami wizytatorów i dyrekcji szkoły – nauczyciel otrzymuje status nauczyciela kwalifikowanego (*Szkolnictwo...*, 1997).

Kierownictwo szkoły powierza się dyrektorom, którzy do dyspozycji mają zastępcę, nauczycieli i pracowników pomocniczych realizujących proces dydaktyczno-wychowawczy. Natomiast nadzorem placówek oświatowych zajmują się inspektorzy królewscy (HMI). Są to znawcy problematyki pedagogicznej, ale również i przedstawiciele innych zawodów. Oni przeprowadzają kontrolę placówek oświatowych po uprzednim skontaktowaniu się z władzami lokalnymi – LEA (Pachociński, 2000).

W tym miejscu chciałabym przytoczyć propozycję programową edukacji medialnej dla dzieci w okresie wczesnoszkolnym, jaką przygotowano w Brytyjskim Instytucie Filmu. Program ten został uporządkowany wokół sześciu kluczowych pytań z dziedziny medialnej.

1. Kto komunikuje i dlaczego? Oczekuje się w odpowiedzi na to pytanie, że uczniowie zapoznają się z instytucjami i innymi podmiotami produkującymi media. Chodzi tu o zapoznanie się z instytucjami medialnymi, takimi jak: radio, telewizja, agencje reklamowe.

2. Jakie istnieją typy i rodzaje oraz kategorie mediów? W oczekiwaniu na odpowiedź zakłada się, że uczniowie zapoznają się z typologią mediów.

3. Jak media są projektowane i wykonywane? W tym dziale omawiane są różne techniki i technologie projektowania i wytwórczość komunikatów

medialnych. Zadaniem dla ekspertów medialnych jest zapoznanie dzieci i młodzieży z technologią tworzenia mediów.

4. Skąd wiadomo, co to znaczy? Omawiane są tu problemy związane z językiem, kodem mediów, przybliżane jest znaczenie struktury i formy przekazów medialnych.

5. Kto odbiera media i z jakim skutkiem? Przedmiotem analizy w tym dziale jest adresat mediów. Analizuje się, do kogo docierają komunikaty i z jakim skutkiem.

6. Jakie treści przedstawiają media? Następuje tu analiza relacji, jaka występuje między komunikatami medialnymi a realną rzeczywistością. Analizuje również problematykę, jaką się podejmuje w mediach i sposób, w jaki się kreuje te zagadnienia (por. Strykowski, 2002).

EDUKACJA MEDIALNA W NIEMCZECH

Jak podaje literatura, podejście do edukacji medialnej w Niemczech jest poglądem całościowym. Edukacja ta realizowana jest nie tylko w szkole, lecz również w rodzinie, na kursach dokształcających, w oświacie dorosłych, a także w samych mediach. Proces ten nazywany jest w Niemczech pedagogiką medialną lub częściej wychowaniem medialnym (www.medienpaed.com).

Za podstawowy cel wychowania medialnego Niemcy stawiają sobie przekazanie całościowego dorobku kompetencji medialnych, tzn. umiejętnego, odpowiedzialnego i krytycznego obcowania z mediami.

Jednym z projektów, który został wprowadzony do niemieckich szkół, a ściślej mówiąc do szkół w Hamburgu, był projekt „Uczenie się mediami”. Twórcy tego projektu założyli, że nauczą dzieci i młodzież nie tylko posługiwania się mediami, ale także nauczą ich umiejętności wykorzystywania mediów w nauce szkolnej jako pomocy dydaktycznej w procesie samokształcenia (Issing, Klimsa, 2002). Podczas trwania tego projektu zaczęto tworzyć w klasach tak zwane kąciki medialne. Znajdował się tam komputer z drukarką i innymi pomocami, dzięki którym podczas różnego typu lekcji (geografii, fizyki, chemii) można było ten sprzęt wykorzystywać.

Jedną z form edukacji medialnej w Niemczech są instytuty medialne znajdujące się przy władzach oświatowych każdego landu. Organizują one kursy i szkolenia dla młodzieży i rodziców. Dorośli mogą zasięgnąć porady specjalistów w sprawach medialnych, wziąć udział w tworzeniu komunikatów medialnych. Instytuty te drukują różnego typu broszury informacyjne z dziedziny medialnej np. pt. *Nauczyć się żyć z mediami – 12 propozycji dla rodziców dzieci przedszkolnych*.

Krajowe ministerstwa edukacji oferują też różnego typu kursy i seminaria doskonalące wiedzę nauczycieli z zakresu mediów.

SZKOLNE PROGRAMY NAUCZANIA W NIEMCZECH

Zgodnie z prawem niemieckim ministrowie poszczególnych landów są odpowiedzialni za programy nauczania. Decydują, jak ma wyglądać tygodniowy rozkład liczbowy godzin lekcyjnych, o przedmiotach nauczania w różnych typach szkół, o wskazówkach dotyczących procesu nauczania, jak i o podręcznikach szkolnych.

W Niemczech nie ma ujednoczonego programu nauczania (każdy land ma własne programy nauczania), obciążenie nauką w szkołach bywa różne. Podobnie jest w przypadku roli i znaczenia poszczególnych przedmiotów w programie nauczania. Jednocześnie nie wolno używać w szkole niemieckiej podręczników, które nie uzyskały aprobaty ze strony ministerstwa danego landu. Jeśli chodzi o poszukiwanie edukacji medialnej w programach nauczania, to odkrywamy jej miejsce w blokach z przedmiotami technologicznymi. Można powiedzieć, że kształcenie w tym zakresie jest odnajdywane na każdym szczeblu – poziomie nauczania.

Nauczyciele nauczający w gimnazjach i szkołach handlowych swoje wykształcenie zdobywają na uniwersytetach, gdzie otrzymują odpowiednie przygotowanie przedmiotowe, ale znacznie gorsze z zakresu psychologii i pedagogiki. Pozostali nauczyciele swoje wykształcenie zdobywają w wyższych szkołach zawodowych.

Do niedawna proces kształcenia nauczycieli w Niemczech był zróżnicowany. Obecnie istnieje tendencja do wyrównywania poziomu wykształcenia nauczycieli. Zdobycie przez nauczyciela statusu kwalifikowanego nauczyciela wiąże się z ukończeniem studiów przedmiotowych, uzyskaniem certyfikacji wydanej przez land w wyniku dalszych 2-letnich studiów (po których zdaje się egzamin teoretyczny i praktyczny) i otrzymaniem pozytywnej opinii, że spełnia się wymagania nakładane przez państwo.

Jednym z wielu programów kształcenia medialnego w Niemczech był program wprowadzony do szkół hamburskich „Uczenie się mediami”. Autorzy tego projektu mieli za cel nauczenie dzieci i młodzieży nie tylko posługiwania się mediami, ale także nauczenie ich umiejętności wykorzystywania mediów w nauce szkolnej, jako pomocy dydaktycznej w procesie samokształcenia.

Jednym z programów, który obecnie jest realizowany w szkołach niemieckich, jest uczenie się telewizji poprzez tworzenie różnego rodzaju gatunków telewizyjnych. Młodzież uczy się mediów poprzez zabawę w ich tworzenie. Młodzi ludzie realizują pogromy informacyjne, rozrywkowe, naukowe, uczą się montażu filmowego.

PODSUMOWANIE

Dzięki dynamicznemu rozwojowi mediów oraz szerokiemu do nich dostępowi w Europie Zachodniej rządy, widząc zapotrzebowanie na edukację w dziedzinie właściwego odczytu, przekazu i tworzenia komunikatów medialnych, rozpoczęły wielokierunkowe kształcenie dotyczące tematyki mediów. Było to podyktowane między innymi koniecznością „wyprodukowania pokolenia”, które niejako skazane jest na współistnienie z mediami.

LITERATURA

- Aronson E., *Człowiek istota społeczna*, PWN, Warszawa 2001.
- Denek K., *O nowy kształt edukacji*, Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”, Toruń 1998.
- Dylak S., *Wprowadzenie do konstruowania szkolnych programów nauczania*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 1999.
- Dylak S., *Wizualizacja w kształceniu nauczycieli*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 2000.
- Dylak S., *Edukacja medialna w szkole. Media a edukacja*, Wyd. eMPI², Poznań 1997.
- Edukacja medialna – Potrzeba i wyzwania przyszłości*, Wyd. KRRiT, Warszawa 2000.
- Gajda, J., Juszczyk, S., Siemieniecki, B., Wenty, K. (red.), *Edukacja medialna*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2002.
- Gajda J., *Kulturotwórcze i edukacyjne funkcje mass mediów*, [w:] W. Strykowski (red.), *Media a edukacja*, Wyd. eMPI², Poznań 2000.
- Gajda J., *Mass media a megatrendy rozwoju kultury i implikacje dla edukacji*, *Media a edukacja*, Wyd. eMPI², Poznań 1998.
- Goban-Klas T., *Mass media w Polsce 1989 – 1992: rekonstrukcja sfery publicznej*, Wydawnictwo UJ, Kraków – Warszawa 1992.
- Goban-Klas T., *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa – Kraków 1999.
- Goban-Klas, T., *Szewe bez butów, czyli (re)edukacja medialna w Ameryce*, „Edukacja Medialna” 1998, nr 4.
- Issing & Klimsa, *Information und Lernen mit Multimedia und Internet*, Beltzpvu 2002.
- Juszczyk S., *Człowiek w świecie elektronicznych mediów – szanse i zagrożenia*, Łódź 2000.
- Kąkolewicz M., *Edukacja medialna w szkole ogólnokształcącej*, *Media a edukacja*, Wyd. eMPI², Poznań 1997.
- Kąkolewicz M., *O potrzebie i realizacji medialnej w szkołach*, „Edukacja Medialna” 1997, nr 1.
- Kąkolewicz M., Pielachowski J., *Program nauczania edukacji czytelnicy i medialnej*, Wyd. eMPI² Poznań 1999.
- Kłoskowska A., *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, PWN, Warszawa 1964.
- Kwiek J., *Psychologiczne uwarunkowania edukacji medialnej*, KRRiT, *Edukacja medialna – Potrzeba i wyzwania przyszłości*, Wyd. KRRiT, Warszawa 2000.
- Lepa A., *Pedagogika mass mediów*, Łódź 2000.
- Masterman L., *Teaching the media*, MPG Books Ltd, Bodmin, Cornwall 2001.

- Newbold Ch., Boyd-Barett O., Den Bulck van H., *The media book*, Arnold, London 2002.
- Ornstein A.C, Hunkins F.P, *Program szkolny. Założenia, zasady, problematyka*, WSiP, Warszawa 1998.
- Pachociński R., *Współczesne systemy edukacyjne*, IBE, Warszawa 2000.
- Przyjazne media – Ocena i perspektywy Porozumienia Polskich Nadawców Telewizyjnych*, Wyd. KRRiT, Warszawa 2001.
- Szkolnictwo średnie w Unii Europejskiej: struktury, organizacja i administracja*, EURIDICE, Bruksela 1997.
- Skrzydlewski W., *Technologia kształcenia. Przetwarzanie informacji. Komunikowanie*, Wyd. UAM, Poznań 2000.
- Skrzydlewski W., *Media – narzędzia intelektualne*, [w:] W. Strykowski (red.), *Media a edukacja*, Wyd. eMPI², Poznań 1997.
- Skrzypczak J., *Treści przedmiotu edukacja medialna*, „Edukacja Medialna” 1997, nr 1.
- Struktury systemów kształcenia ogólnego i zawodowego w Unii Europejskiej*, EURIDICE, Warszawa 1998.
- Strykowski W., *Media w edukacji: Od nowych technik nauczania do pedagogiki i edukacji medialnej*, *Media a edukacja*, Materiały z Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Poznań 7-9.04.1997.
- Strykowski W., *Media i edukacja*, „Edukacja Medialna” 1996, nr 1.
- Strykowski W., *Kształcenie multimedialne w pracy szkoły*, „Edukacja Medialna” 1997, nr 3.
- Strykowski W., *Media i edukacja medialna w tworzeniu współczesnego społeczeństwa*, *Media a edukacja*, Wyd. eMPI² Poznań 2002.
- Strykowski W., *Pedagogika i edukacja medialna w społeczeństwie informacyjnym*, [w:] S. Juszczak (red.), *Edukacja w społeczeństwie informacyjnym*, Toruń 2002.
- Strykowski W. (red.), *Media a edukacja*, t. 1, 2, 3, Wyd. eMPI² Poznań 1997, 1998, 2000.
- Strykowski W., *Media w edukacji: kierunki prac badawczych*, „Edukacja Medialna” 1998, nr 2.
- Strykowski W., *Edukacja medialna – nowość wśród obowiązkowych przedmiotów ogólnokształcących*, „Edukacja Medialna” 1997, nr 1.
- Szapocki A., *Spoleczny i kulturowy kontekst edukacji medialnej*, [w:] *Edukacja medialna – Potrzeba i wyzwania przyszłości*, Wyd. KRRiT, Warszawa 2000.
- Walker D.F., Soltis J.F, *Program i cele kształcenia*, WSiP, Warszawa 2000.
- White M.A., *Rewolucja w kształceniu wspomaganym elektronicznie i nasuwające się stąd problemy*, [w:] Kupisiewicz Cz. (red.), *Nowoczesność w kształceniu i wychowaniu*, WSiP, Warszawa 1989.

Strony internetowe:

www.medienpaed.com

www.lkwdpl.org/lhstimes/oldpages/educl.html